

2. **A l s e i k a i t ē - G i m b u t i e n ē** M. Kapų tipai Lietuvoje proistoriniai laikais //Gimtasis kraštas. Šiauliai, 1943.
3. **J o v a i š a** E. Raudonėnų kapinynas//ATL 1974 ir 1975 metais. Vilnius, 1978.
4. **J o v a i š a** E. Lauksvydų kapinynas//LTSR aukšt. m-lų mokslo darbai. Istorija. 1984. T. 24.
5. **J o v a i š a** E., **M a r k e l e v i č i u s** J. Lietuvos TSR archeologijos paminklai ir jų apsauga: (metodinė priemonė). Vilnius: S.n., 1976.
6. **K a z a k e v i č i u s** V. Plinkaigalio (Kėdainių raj.) senkapio tyrinėjimai 1978 ir 1979 metais//ATL 1978 ir 1979 metais. Vilnius, 1980.
7. **K a z a k e v i č i u s** V. Plinkaigalio kapinyno tyrinėjimai//ATL 1980 ir 1981 metais. Vilnius, 1982.
8. **K a z a k e v i č i u s** V. Plinkaigalio plokštinis kapinynas//ATL 1982 ir 1983 metais. Vilnius, 1984.
9. **K a z a k e v i č i u s** V. Plinkaigalio plokštinio kapinyno tyrinėjimai 1984 m./ATL 1984 ir 1985 metais. Vilnius, 1986.
10. **K u l i k a u s k a s** P. Kurmaičių (Kretingos raj.) plokštinio kapinyno tyrinėjimai//Lietuvos ist. inst. darbai. 1951. T.1.
11. **K u l i k a u s k a s** P., **K u l i k a u s k i e n ē** R., **T a u t a v i č i u s** A. Lietuvos archeologijos bruozai. Vilnius, 1961.
12. **M i c h e l b e r t a s** M. Senasis geležies amžius Lietuvoje Vilnius, 1986.
13. **N a v i c k a i t ē** O. Veršvų kapinyno laidojimo papročiai//LTSR MA darbai. Ser. A. 1957. Nr. 2(3).
14. **P u z i n a s** J. Naujausių proistorinių tyrinėjimų duomenys //Senovė. Kaunas, 1938. T.4.
15. **V o l k a i t ē - K u l i k a u s k i e n ē** R. Lietuvos archeologiniai paminklai ir jų tyrinėjimai. Vilnius, 1958.

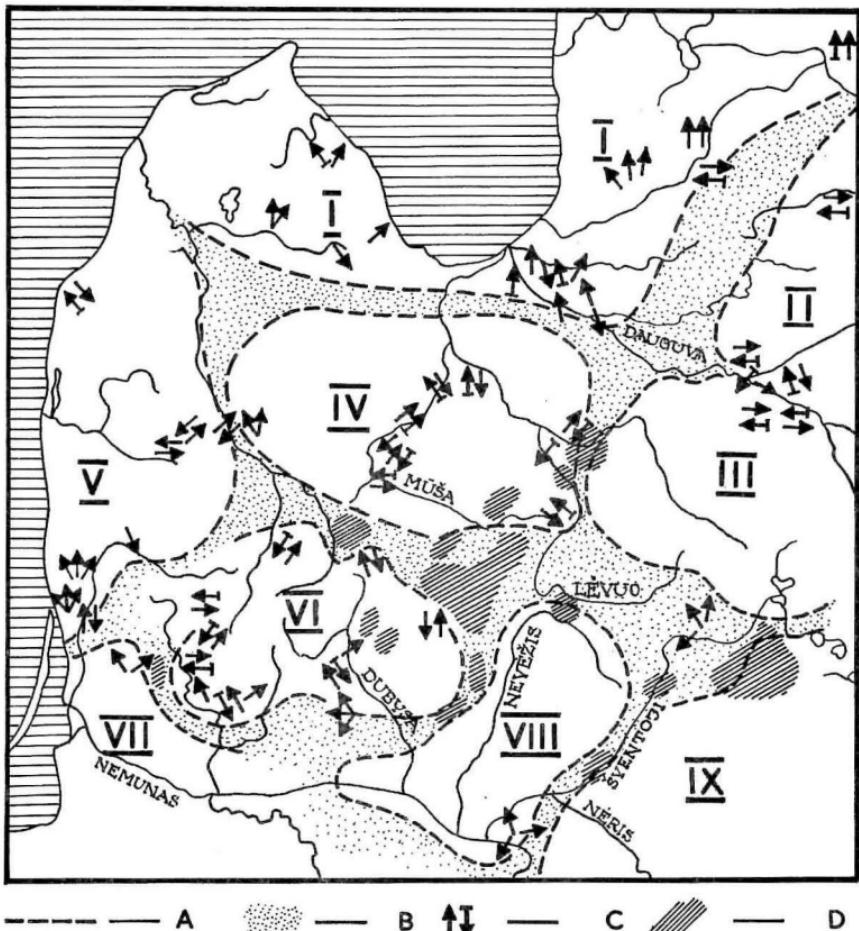
V. ŽULKUS

TARPGENTINĖS DYKROS IR MIRUSIUJŲ PASAULIS BALTŲ PASAULĖŽIŪROJE

Gyvujų ir mirusiujujų ryšiai, pomirtinio pasaulio lokalizacija ir jo vaizdiniai buvo ne kartą nagrinėti senosios baltų religijos, pasauležiūros bei mitologijos tyrinėtojų darbuse. Archeologai šias problemas gvildena rečiau. Straipsnyje išsivaizduojamo baltų mirusiujujų pasaulio vietų ieškoma remiantis vėlyvojo geležies amžiaus archeologiniai duomenimis.

KAPŲ ORIENTAVIMAS. Šiuo metu įsigalėjusi nuomonė, kad mirusiuju orientavimas senosiose kultūrose yra vienas iš svarbiausių gentinių požymių (baltams būdingas mirusiuju orientavimas galvomis į rytus, rytų slavams — į vakarus, finougrams — meridionalinis), o laidojimo krypčių nepastovumas dažniausiai aiškinamas kaimyninių genčių įtaka. Atskirose baltų gentyse taip pat ieškoma bendrų mirusiuju orientavimo krypčių. Laidojimo krypties kitimas siejamas su pakitusia pasauležiūra. Atitinkamas mirusiuju orientavimas dažniausiai siejamas su dangaus šviesulių charakteringomis padėtimis.¹ Atskirose pietinių kuršių žemėse pastebėti skirtingo IX—XII a. kapų orientavimo ir pasauležiūros mozaikiškumo faktai paskatino tyrinėti kapų orientavimą baltų žemių vakarinėje dalyje, kur mirusieji nebuvo deginami, atsižvelgiant į nukrypimus nuo vyraujančių krypčių. Tuo tikslu buvo kartografioti jau kasinėti VIII—XIII a. laidojimo paminklai, atžymint juose griautinių kapų kryptis² (1 pav.). Atskirose gentyse galima išskirti vyraujančias laidojimo kryptis, tačiau vieningos krypties nebuvo laikomasi. Ypač nevienodas mirusiuju orientavimas genčių paribiuose. Ten kapai labai dažnai orientuoti nebūdingomis ir kaimyninei genčiai kryptimis. Taip yra ir kuršių (Klaišiai-Truikinai), ir žiemgalių (Miliai), ir žemaičių (Bikavėnai), ir Lamatos (Vilkų kampas), ir latgalių (Lejasdopeles, Oglenieki) paribų kapinynuose. Nesunku pastebėti, kad kapų duobės tuose kapinynuose yra orientuotos statmenai paribiams, į tarpgentines dykras. Panašus reiškinys pastebimas ir kaimyninėse lybių bei rytų slavų gentyse. Tokie pat dėsninėmai pastebėti ir atskirų žemių paribiuose. Pastovus kuršių kapų orientavimas šiaurės vakarų kryptimi sutrinka žemių paribiuose (Genčai I, Pryšmančiai, Anduliai — Méguvos žemė; Laistai, Bandužiai — Pilsoto žemė; Laiviai, Gintališkė — Keklis). Si tendencija ryški ir žemaičiuose, kur vyrai ir moterys buvo laidojami priešingomis kryptimis. Visoje eilėje kapinynų, buvusių žemių paribiuose³, bendra kapų duobių orientavimo kryptis sutrinka (Bikavėnai, Žasinas, Žvilių, Kaštaunaliai, Paragaudis, Maudžiorai) — kapai orientuoti į dykras, skyrusias atskiras žemes arba gentis.

Skirtingas mirusiuju orientavimas gretimuose, neabejotinai vienai genčiai priklausiusiuose, kapinynuose verčia suabejoti pasauležiūros vientisumu genčių ribose. Todėl siūloma hipotezė, teigianti, kad mirusiuju orientavimas baltų gentyse velyvajame geležies amžiuje žymiai dalimi priklausė nuo to, kurioje pusėje buvo įsivaizduojamas mirusiuju pasaulis.

1 pav. Genčių teritorijos ir tarpgentinės dykros Lietuvos ir Latvijos teritorijose ankstyvaisiais viduramžiais (genčių ribos pagal A. Tautavičių ir E. Mugurevičių, patikslintos autoriaus, laidojimo kryptys Latvijos teritorijoje pagal E. Mugurevičių su autoriaus papildymais).

a — genčių ribos; b — dykros; c — laidojimo kryptys;
d — kulto akmenų spiečiai. I — lybiai ir estai; II — latgaliai;
III — séliai; IV — žiemgaliai; V — kuršiai; VI — žemaičiai;
VII — lamatiečiai ir skalviai; VIII — aukštaičiai; IX — lie-
tuviai.

Mitologijos ir senovinių religijų tyrinėtojai apie mirusiuju buveinę ir išsvaizduojamą mirusiuju pasaulį pateikia nemaža duomenų. Mirusieji turėjo gyventi ne saulėtamame pasaulyje, bet dažniausiai po žeme arba už horizonto.

Kai kurių tautų įsivaizdavimu, mirusiuju žemė yra upių aukštupyje, kalnuose. Pagal mitologines dainas pomirtinę karalystę yra vieta už kalno, už matomo pasaulio krašto, dausose, kartais akmenyje. Labai dažnai mirusiuju pasaulis siejamas su vandeniu (tieka baltą, tiek graikų, šiaurės germanų, slavų mitologijoje) — mirusiuju buveinė buvo įsivaizduojama už upės, ežero ar kito kokio vandens šaltinio, o kartais ir jūrų dugne. Turime daug paliudijimų apie baltą mirusiuju buveines už vandenė šventuose miškuose. Vanduo, žemė, akmuo (vėliau ir ugnis) buvo substancija, per kurią buvo patenkama į mirusiuju pasaulį. Dangus, kaip mirusiuju pasaulio vaizdinys, į kurį buvo patenkama per ugnį, įsivyravo išplitus deginimo papročiui.

Méginkime panagrinéti, kiek vietas, į kurias nukreipti VIII—XIII a. kapai, atitinka baltų mitologijai būdingą mirusiuju pasaulio vaizdinį.

Tarp genčių bei atskirų žemių buvusios dykros: ten plytėjo miškai, liūlėjo pelkės, iš kalvų almėjo šaltiniai, davė pradžią daugeliui upių. Tarp kuršių ir žemaičių buvo iki 100 km ilgio ir 40 km pločio dykra, rytinė ir šiaurės rytinė žemaičių genčių ribos apytikriai atitiko žemaičių plynaukštės atitinkamas ribas, o Vidurio Lietuvos lygumoje jau buvo neapgyvendintos tarpgentinės žemės. Žiemgalius nuo sélių skyrė pelkėta Lévens žemuma, pietuose pereinanti į Nevėžio slėnį. Tieka kuršių, tieka lamatiečių, tiek žemaičių kapinynuose rastą kapų orientavimas į dykrų pusę rodo, kad būtent ten: už kalnų, už vandenė, upių aukštupiuose, miškuose ir buvo įsivaizduojamas mirusiuju pasaulis. Prie jūros gyvenusių kuršių, kaip ir kitų pajūrio genčių, pasaulėžiūroje mirusiuju pasaulis buvo siejamas su jūra.

TARPGENTINIŲ IR TARPOŽEMINIŲ DYKRŲ SAKRALIZACIJA

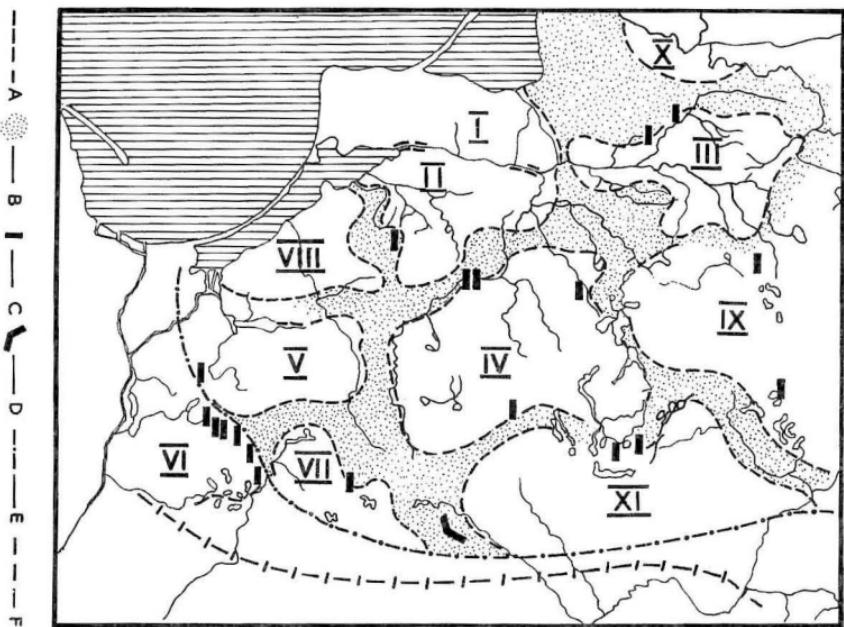
Netiesioginių dykrų sakralizacijos įrodymu gali būti didelis genčių ribų pastovumas. Ryškiai mitinio mirusiuju pasaulio sakralizaciją atspindi tarpgentiniai hidronimai ir toponimai. Upė, skirianti Vidurio Lietuvos lygumą nuo Aukštaičių aukštumų, kadaise skyrusi aukštaičių ir žemaičių gentis, vadina Šventąja.⁴ Pietinė žemaičių žemių riba praėjo Dubysos intaku Šventupiu (prie Kejénų kapinyno), toliau plytėjo dykra. Kuršių Keklį nuo žemaičių Viešvės skyrė Srwojos intakas Juodė. Pajūrio Šventoji ir jos intakas Juodupis atribojo dvi pieti-

nes kuršių žemes Mėguvą ir Duvzarę. Žemaičių kraštus Jaunodavą ir Kaltinėnus nuo Kražių žemės skyrė Ašvijos upė ir Šventoji giria³. Su šventomis vietomis galėjo sietis ir tokios upės bei ežerai kaip Alka, Laumupis, Kaukupis, Ménupis, Velnupis, Pragarinė, Šventvandenis. Neatsitiktinės, matyti, yra ir labai didelis kiekis hidronimų su šaknimi juod-.

Yra dar vienas svarus argumentas, paremiantis dykrų sakralizacijos hipotezę. Lietuvoje yra žinoma šimtai kulto akmenų.⁵ Juos kartografavus genčių teritorijų žemėlapyje (1 pav.), pastebėta, kad didžiausi kulto akmenų spiečiai yra tarp gentinėse dykrose, genčių teritorijų pakraščiuose, tarp atskirų žemių. Didžiausia kulto akmenų koncentracija yra dykroje tarp žiemgalių, sélių, žemaičių ir aukštaičių, kiek mažesnis spiečius žinomas Šventosios aukštupyje tarp sélių ir lietuvių žemių, kulto akmenų telkinys yra ir Ventos aukštupyje tarp žiemgalių ir žemaičių. Nemaži aukojimo akmenų telkiniai yra dykroje tarp Žemaitijos ir Lamatos, dar vienas spiečius žinomas pajūrio Šventosios aukštupyje, tarp kuršiškųjų Mėguvos, Duvzarės ir Keklio žemių.

Latvijos teritorijoje kulto akmenys taip pat randami mažiau apgyvendintose vietose, upių bei šaltinių pakrantėse. Radiniai šalia akmenų datuojami laikotarpiu nuo II tūkst. p. m. e. iki vėlyvųjų viduramžių. Šventi šaltiniai pagal radinius datuojami II-ojo m. e. tūkst. pradžia — viduriu.⁶ Ir Lietuvoje, ir Latvijoje daugumą kulto akmenų, esančių tarp gentinėse dykrose, reikėtų datuoti II-uoju m.e. tūkst. viduriu — XV a., t.y. skirti laikotarpiui nuo genčių teritorijų susidarymo iki jų ribų išnykimo.

Prūsų žemėse, kur ankstyvaisiais viduramžiais vyrado mirusiuju deginimo paprotys, laidojimo krypcią nustatyti negalima. Pasinaudojant kartografuotais archeologijos paminklais⁷, buvo apibrėžtos atskirų prūsų žemių teritorijos (2 pav.). Kaip ir kitose baltų gentyse, taip ir prūsuose, žemių teritorijos buvo atskirtos viena nuo kitos miškingomis, kalvotomis, pelkėtomis dykromis, upėmis arba ežerais. Tų dykrų, siejamų su įsivaizduojamu mirusiuju pasauliu, sakralizaciją pirmiausia liudija hidronimai ir toponimai. Ypač dideli miškai (Graudė, Didžioji plynė) ir platių pelkės skyrė Skalvą nuo Sembos ir Nadruvos. Tarp Nadruvos ir sūduvių buvo žemės ruožas, kurį krito Rausvės, Pisos, Šventainės ir Romintos upeliai. Šis Nadruvos pietrytinis kraštas išskiria didele su pagonybe susijusių vietovardžių koncentracija (Romovė, Romintos giria, Šventiškiai, Perkūnlaukiai,

2 pav. Prūsų žemės ir dykros ankstyvaisiais viduramžiais.

- a — žemų ribos;
- b — dykros;
- c — akmeniniai stabai (pagal E. Hollaką ir V. I. Kulakovą);
- d — pylimas;
- e, f — prūsų ir slavų genčių ribos VII—X a. pirmoje pusėje ir X—XI a. riboje (pagal L. Leciejevičių).
- I — Semba;
- II — Notanga;
- III — Nadruva;
- IV — Barta;
- V — Pagudé;
- VI — Pamedé;
- VII — Sasna;
- VIII — Varmé;
- IX — sūduviai;
- X — skalviai;
- XI — galindai

Patrimpo kalnas, Ragainiai). Tarp Nadruvos ir Notangos bei Bartos, Auksinės, Ilmės, Ašvenos aukštupiuose taip pat plytėjo dykra. Prie Auksinės upelio žinomi vietovardžiai Krivučiai, Romovupiai. Šie faktai leido R. Batūrai pagrįstai tvirtinti Nadruvoje buvus svarbias pagoniško kulto apeigų vietas.⁸ Pažymėtina, kad ir viena, ir kita Romovė yra buvusi Nadruvos paribiuose. Bartos žemę nuo Pagudės skyré Alnos (tikėtinis ryšys su mitologine elne⁹) ir Pasargės (sargas?) tarpupys. Tarp Bartos ir Galindos plytėjo Šventainių ežeras, o tarp Bartos ir sūduvių žemų buvo Šventaičių ežeras. Tarp sūduvių ir galindų yra buvusi dykra, kuria tekėjo Šventupis. Pagudės žemės vakaruose yra buvęs Šventasis miškas, o tarp Pagudės ir Varmės, kur prie Drūsinės ežero buvo garsus prūsų prekybinis centras Truso,

IX a. gale paminėtas Vulfstano, žinomas Ragavos upelis. Varmės ir Notangos paminklus skiria apie 15 km pločio miškinga plynė. Dykros nebuvo tik tarp Notangos ir Sembos — jas skyrė Priegliaus upė. Šis vandenvardis sietinas su praraja, pragarme, bedugne, pragaru — požemine mirusiuju karalyste. Manoma, kad Priegliaus upės vardo reikšmė rodo vakarinių baltų sasają su požemio sfera ir galėjo vaidinti svarbū vaidmenį senosiose baltų laidojimo ceremonijose.¹⁰

Tarpgentinių ir tarpžeminių dykrų sakralizaciją įrodo ir prūsiškieji akmeniniai stabai. Visi žinomi akmeniniai stabai⁷ yra buvę žemų arba genčių paribiuose (2 pav.). Dvi akmeninės skulptūros yra buvusios Nadruvos šiauriniame krašte Druojos aukštupyje, Graudės miško pakraštyje. Buvo akmeninis stabas ir Kaustros aukštupyje, tarp Notangos ir Varmės. Du stabai žinomi prie Alnos upės, tarp Bartos ir Notangos, vienas tarp Bartos ir Sasnos, pastarosios šiauriniame krašte, du — prie Snervų ežero, tarp Bartos ir Galindos, dar vienas stovėjo sūduvių žemų pakraštyje, ties riba su galindais. Pastarieji trys stabai, kaip ir buvęs Romintos gирioje prie Nadruvos, kai kada laikomi jotvingiškais. Net šeši akmeniniai stabai žinomi tarp Pagudės ir Pamedės žemų.

Mano nuomone, akmeniniai prūsų stabai neabejotinai turėjo sakralinę prasmę ir buvo susiję ne tik su heroizuotų protėvių kultu¹¹, bet ir su pomirtinio pasaulio vaizdiniu platesne prasme. Jie apibrėžė ne tik atskirų žemų sakralizuotas ribas, bet ir prūsų genčių teritoriją. Šiaurėje prūsų žemės turėjo baigtis Nadruva (argumentas „neprūsiškosios“ Skalvos naudai). Pietinė akmeninių stabų paplitimo riba, praėjusi Pagudės pietiniu kraštu ir, atrodo, Sasnos žemės šiaurine siena, neatitinka prūsų žemų ribų XIII a. Akmeninės skulptūros, kaip ir pylimai, buvę tarp Sasnos ir Galindos, žymėjo prūsų gentinę ribą VII—X a. pirmoje pusėje. Vėliau, X—XI a. pradžioje, prūsams dar pasistumėjus į pietus ir vakarus¹², stabai liko gentinės teritorijos viduje. Tokiu būdu, nėra jokio pagrindo kalbėti apie mongoliškąjį akmeninių prūsijos stabų kilmę¹³. Be to, pateikti faktai rodo, kad prūsų stabai buvo pastatyti VII—X a.

Tarpgentinės ir tarpžeminės dykros atrodo tuščios tik žemėlapyje. Baltams jos buvo svarbiomis ne tik kasdieninio gyvenimo, bet ir pasaulėjautos erdvėmis, kuriose reiškėsi daugiau dvasiniai, nei materialiniai elementai. Tą rodo VIII—XIII a. kapų orientavimas genčių ir žemų pakraščiuose, paribų ir dykrų toponimai bei hidronimai, kulto akmenų gausa, akmeninės prūsų skulptūros.

Literatūra

1. Й о в а й ш а Э . Центральная Литва в I—IV вв. (на материалах погребальных памятников) // Автореферат на соискание уч. ст. канд. ист. наук. Киев, 1987.
2. Karų orientavimas Latvijos TSR kapinynuose pagal М у г у р е - в и ч Э . Проблемы формирования латышской народности в средневековье (по данным археологии) // Проблемы этнической истории балтов. Вильнюс, 1985. С. 56—65.
Genčių ribos pagal A. T a u t a v i č i ą . Lietuvos TSR archeologijos atlasas. Т. III. V., 1977, ir pagal Latvijas PSR archeologija. Riga, 1974.
3. Žemaičių teritorijos pagal: Ž u l k u s V. Vakarinės žemaičių žemės XIII—XIV amžiaus// Biržulio baseino kompleksinių tyrinėjimų dešimtmetis. V., 1987. P. 26—30.
4. Į sakralizuotus upėvardžius tarp genčių dėmesi atkreipė V. Si-mėnas pranešime, padarytame 1987 m. Pskove konferencijoje «Археология и история Пскова и Псковской земли».
5. Aukojimo akmenų žemėlapis. Sudarė R. Matulis. Vilnius, 1976.
6. У р т а н с Ю . - Т . Языческие культовые памятники на территории Латвии // Автореферат на соискание уч. ст. канд. ист. наук. Л., 1988. С. 6—11.
7. H o l l a c k E. Erläuterungen zur vorgeschichtlichen Übersichtskarte von Ostpreussen. Berlin, 1908.
К у л а к о в В. И . Земля пруссов и «прусские земли» // Балто-славянские исследования 1985. М., 1987. С. 95—101.
8. B a t ū r a R. Paaiškinimai//Petras Dusburgietis. Prūsijos žemės kronika. V., 1985. P. 355—357, žemėl.
9. M a ū i u l i s V. Prūsų kalbos etimologijos žodynai. Т. 1. V., 1988. P. 68—69.
10. V ē l i u s N. Senovės baltų pasaulėžiūra. V., 1983. P. 206—207.
11. К у л а к о в В. И . Op. cit. P. 101.
12. L e c i e j e w i c z L. Slowianczyna zachodnia. Wrocław—Warszawa—Kraków, 1978, S. 64, 156, Ryc. 69.
13. H e r r m a n n J. Wurzeln der Ostseevölker an der Wende von der Antike zum Mittelalter//Wikinger und Slawen. Berlin, 1982. S. 49, 340.

МЕЖПЛЕМЕННЫЕ ПРОСТРАНСТВА И МИР
УМЕРШИХ В МИРОВОЗЗРЕНИИ БАЛТОВ

Резюме

Существует общепринятое мнение, что ориентировка по гребений является одним из важнейших племенных признаков и определяется также положением небесных светил. Факты разнообразия ориентировки погребений и мозаичность мировоззрения, выявленные в отдельных землях куршей, предполагают существование и других причин разной ориентировки умерших.

Картографирование направлений трупоположений VIII—XIII вв. на племенной карте Литвы и Латвии (рис. 1) позволяет утверждать, что на окраинах племенных территорий и отдельных земель погребения ориентированы в сторону межевых пространств, т. е. в направлении мифического мира умерших (в лесах, за морем, в камне и т. п.).

Установлено, что подобные необжитые пространства существовали в период раннего средневековья и между отдельными землями древних пруссов.

О сакрализации межевых пространств свидетельствуют гидронимы и топонимы с корнями *švent-*, *alk-*, *gom-*, *ašv-*, *juod-*, *veln-* и др., сотни культовых камней, скопления которых фиксируются на окраинах земель и племен и в межевых пространствах (рис. 1, 2).

Установлено, что прусские каменные идолы стояли на окраинах отдельных прусских земель и на границе племенной территории (на границе с миром умерших). Южная граница расположения каменных изваяний соответствовала рубежам племенной территории пруссов в VII—X вв. (рис. 2).

Рис. 1. Племена и межплеменные пространства на территории Литвы и Латвии в раннем средневековье (территории по А. Таутавичюсу и Э. Мугуревичу с коррекцией автора; ориентировка погребений на территории Латвии по Э. Мугуревичу с дополнениями автора).

а — границы племен; б — межплеменные пространства; с — ориентировка погребений; д — скопления культовых камней. I — ливы и эсты; II — латгалы; III — селы; IV — земгалы; V — курши; VI — жемайты; VII — ламатийцы и скальвы; VIII — аукштайты; IX — литовцы.

Рис. 2. Прусские земли и межевые пространства в раннем средневековье.

а — границы земель; б — межевые пространства; с — каменные изваяния (по Э. Холлаку и В. И. Кулакову); д — вал; е, ф — границы прусских и славянских племен в VII — первой пол. X вв. и на рубеже X—XI вв. (по Л. Лецеевичу). I — Семба; II — Нотанга; III — Надрува; IV — Барта; V — Пагуде; VI — Памеде; VII — Сасна; VIII — Варме; IX — судузы; X — скальвы; XI — галинды.

М. Г. ГУСАКОВ

СВЯТИЛИЩЕ — АРХЕОЛОГИЧЕСКИЙ ФЕНОМЕН (ПРОБЛЕМА ИСТОРИЧЕСКОЙ РЕКОНСТРУКЦИИ)

I. Археология — это изучение деятельности и развития человечества по тем материальным следам, которые люди оставили после себя. Археологические методы вполне приложимы к наследию не только древних, но и более поздних обществ и служат при этом для дополнения сведений, запечатленных в письменных памятниках. Реконструкция доисторических обществ полностью зависит от археологических исследований как полевых так и аналитических (реконструктивных).

Археологу приходится извлекать возможный максимум сведений из дошедших до нас камней, ям, котлованов, завалов, различных мелочей и остатков земляных сооружений.

Однако, не следует считать, что археология и археологические методы — это одно и то же. Археология вовсе не исчерпывается изучением доисторических сосудов или погребений. Если приемы исследования гончарных изделий позволяют делать весьма широкие выводы, то и изучение доисторической астрономии следует рассматривать не как нечто необычное и таинственное, а просто как еще один метод, дающий археологу возможность узнать немного больше о людях, которые жили и трудились в тех местах, где он ведет свои раскопки.

Истинная ценность попыток собрать воедино все известные нам факты об астрономической и математической деятельности обитателей древней Европы заключается в том, что они могут дать дополнительные сведения об образе жизни древних обитателей. Это просто еще один вклад в свод наших